

A MAGYAR TÖRENDSZER TÖRTÉNETÉBŐL

Nyíri Antal

1. Kő 'Stein', kő-be: köv-et, köv-e

E szó tövének a mai magyar nyelvben az a fő jellemzője, hogy a *v*-s primer toldalékos változat *v*-je előtt – az alábbi *e*/ pontbeli változat kivételével – általában ugyanolyan minőségű rövid magánhangzó van, mint a nominativuszi és a szekunder toldalékos *tő* hosszú magánhangzója. A *tő*változatok: a/ néhány település nyelvében: *kí*: *kiv-ek*; b/ nagyobb területen: *kű*: *kűv-ek*; c/ van maradványa a *ké*: *köv-e* 'köve' váltakozásnak is; d/ nyelvjárásaink egy részében és a köznyelvben meg a nemzeti nyelvben *kő*: *köv-et* váltakozik; e/ végül van *nyj. köv*: *köv-et* váltakozás is.

'Stein' jelentésű szavunk fgr. előzménye CVCV hangszerkezetű volt, s a mai magyar nyelvben CŰ(-): CVC- hangalakú, s a primer toldalékok előtti második mássalhangzó általában *-v-*.

a/ A PFU. **kiwe* > ősm. **kiwü* > óm. *kiw* fejlődés – szóvégi bilabiális *-w* hanggal és nem csökkentett nyomatékú *iŷ* labiális utótagú diftongussal igazolva van. Ennek bizonyítékai: 1. a *név*: *nevet* szavunk nominativuszában is mindig megvolt, és ma is megvan a *-w* > *-v*, tehát a *tő*véghangzó eltűnése után is; 2. a régi és a mai nyelvjárási 'Saft, Suppe' jelentésű *lew* > *lév* (> kny. *lé*) szóvégi *-w* > *-v* hangját is ejtik (< PFU *-m-*). (Vö. MÉSZÖLY: ÓmSzöv. 169; NYÍRI: Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók vitája és valószínű megoldása. NéprNyelvtud. XIX-XX, 296-7, 299). Nem valószínű az, de talán nem is mondja senki, hogy a *név* eredetibb alakja *neŷ* lett volna valaha, vagy hogy a *lév* (> *lé*) szavunk *leŷ*-nek hangzott eredetibb fokon, ezért az óm. *nyj. kiw* is szóvégi *-w*-vel hangzott, nem volt *kiŷ*.

Az óm. *kiw* meglétét igazolja az 1395 körüli *kiues* olv. *kiwes* (BesztSzj. 598., id. TESz.), a XIV. sz. végéről való

kiui hal 'kövi hal; petrinus' (MNY. XX, 154), a kupuszinai nyj. *ki* 'Stein', *kível* 'kövel'¹, *kívek*, *kíves* (Nyatl. 968-971), *kiet* 'követ' (Baranya m., Katádfa, UMTsz, idézi a TESz. is)¹, a sztánai *kívek* többes alak (MTsz.) továbbá a zalai és a zemp-léni *ki* ebben az összetételben: *ki-por* (Zala m. Orosztony; Tokaj, MTsz., id. TESz.). – A kupuszinai nyj. illabialitását (vö. kupuszinai *kí*, *kível*, *kívek*, *kíves*) BENKŐ LCRÁND jó okkal már a középkorban meglévőnek tartja (MNY. LVII, 409-410).

Az avuló vagy elavult *i* \geq *i* magánhangzós nyelvjárási tőváltozat története tehát csakugyan ez lehetett: PFU. **kiwe* > ősm. *kiwü* > óm. *kiw*: *kiwek* > m. *kí*: *kívek*; a *ki-por* előtagjának *i* hangja rövidülés eredménye.

Lényegében hasonló lehetett a zürj. *iz-ki* 'Mühlstein' *ki* utótagjának (< PFU. **kiwe*) fejlődése is.

b/ A tő eredeti *i* magánhangzója az utána következő -w- hatására *ü*-ző magyar nyelvjárásban *ü*-vé labializálódott.

Ennek az a bizonyítéka, hogy 1055-ből (TA.) már vannak *ü*-vel hangzó *kuef*, *cuef* olv. kües 'köves', *cuesti* olv. Küesti 'Kövesd' adataink. Ez csakis ősm. **kiwü* > ősm. **küwü* nominatívusszal függhet össze, melynek -s képzős származéka *küwes* > *kües* lett.

Az ősm. **küwü* > óm. *küw* meglétét igazolja az 1230 körül hamisított, CZINÁR által közölt "Hegyes-Kuw" stb. adat is (CZINÁR, Fejér Gy. Magyarországi Okmánytárának betűrendes tárgymutatója I, 329, vö. SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I, 5), mely csakis Hegyes *küw*-nek olvasható² és nem Hegyes *küü*-nek, mert – hogy csak egy döntő érvet említsünk ez ellen a föltevés ellen –

¹ Az így megjelölt adatokat BALOGH LAJOS az ÚMTsz. anyagából volt szíves rendelkezésemre bocsátani az MTA Nyelvtud. Intézetében. Szívességet ez úton is megköszönöm.

² A régi hamis oklevelek magyar nyelvű adatait nyelvészeti tekintetben hamisítás korabeli hiteles adatoknak tekinthetjük, de a hamisítás korát ismernünk kell. Az itt idézett hamis oklevél korát SZENTPÉTERY hitelesen megállapította.

ezt a föltételezett *kű* hangalakú, ómagyarnak vélt szót a múltban sem tudta kimondani senki, és ma sem tudja senki, nemhogy jelölni tudták volna az ómagyar oklevél- és szövegírók (vö. MÉSZÖLY ÓmSzöv. 136, 171-3; NYÍRI: MSFOu. 150: 252-9; Népr-Nyelvtud. XIX-XX, 291-300).

Az ősm. **kūwū* > óm. *kūw* > *kű* fejlemény ezen utolsó mozzanatára a XI. századtól vannak adataink; 1093/1399: Hurozku 'Oroszkő'; 1216/1230: *Cucopu*, olv. Kűkapu; 1240: *Cuzepku*, olv. Kűzpekű; 1262: *Ykurku*, olv. Ikűrkű; 1395 k. murus *kwfal* BesztSz.; XV. sz. "hath *kw* edenek" – "elfordeytwan az *kwuet*" (SermDom. I, 578); 1522: *kwuen* = küven, *kwuet* = küvet, *kwueketh* = küveket; *kwues* = küves (KeszthK. 59, 98, 150, 197, 324, 314; 28, 406); 1567: *kűek*, olv. küvek (RMNy. II, 2.r., 199); továbbá: a mai nyelvjárások egy részének *kű*, *kü*, *kuj* adatai (1. lentebb).

IMRE SAMU (A mai magy. nyelvjk. rendszere 305), hivatkozván a Nyatl.-ra (968-9), megállapítja, hogy "A Dunántúl keleti felében, a Duna-Tisza közének nagy részén, Szeged vidékén" *kű*: *küvek* töváltozatok vannak. – Valószínű, hogy azokban az ő-ző nyelvjárásokban vagy azok egy részében, ahol ma – ő-ző nyelvjárásuk ellenére – tiszta *ü*-ző alakokban van meg a 'Stein' fogalmának neve, ott eredetileg ómagyar *ü*-ző tőalakok hagyományozódtak reánk, és a *kű*-et mellett nem *kő* > *kű* zártabbá válás történt. Ilyen a szegedi nyj., ahol bizony annak ellenére, hogy ő-ző, nem *kő*: *követ*, *köve* van, hanem *kű*: *küvet*, *küve* (SzegSz.).

E mellett szól az a tény is, hogy van másik olyan szó is a szegedi nyelvjárásban, amely itt nem lett ő-ző, pedig azt várnánk, és ez a *kínyér*: *kínyeret*, vagyis ez nem *könyér*: *könyeret* Szegeden, hanem a JordK. szerint van; JordK.: *kyner*: *kyneret* (405, 773. NySz., *Kynyeret* 263), vagy az ÉrdyK.-ben: *kynyér* (515. NySz.), *kínyér* (Pós.: Igazs. 708. NySz.), és még másutt is.

Az ő-ző zselici nyelvjárásban is *ü*-ző hangalakban van meg a 'Stein' fogalmának neve: *kü* (< *kű*), ha a *v*-s tő helyett hiátustöltő *j*-vel van meg is a megfelelő szótő: *kujet*; a

hékujön (NYÍRI, Szenna és vid. 138).

A nyelvjárási *kü*: *küek*, *kuj*: *küjek*, *küjj*: *küjje* stb. egyalakú, magánhangzóra, illetőleg mássalhangzóra végződő szótövek keletkezése, mint IMRE SAMU is megjegyzi (i. m. 255, 305), a szótő *v*-jének kiesésével és a hiátustöltő *j* keletkezésével kapcsolatos.

c/ A szórványos *ké* 'kö', *ké-bél* 'kőből': *kev-e* nyelvjárási töv változat története. — Ismét más ősm., óm. nyelvjárásban, ahol aztán *i* > *ë* nyíltabbá válás történt, a 'Stein' fogalmát jelölő szónak a *w* előtt *ë* tőhangzója keletkezett; ősm. **kiwū* > ősm., óm. **këwū* > óm. *këw* (esetleg: ősm. **kiwū* > óm. *kiw* > óm. *këw*); ez az óm. nyj. *këw* tőalak azután kezdetét jelentette az *ö*-ző *kő*: *köv-et* töv változatnak.

A 'kö' *këw* nyj. alakjának legrégebb bizonyítéka a *Keve* személy és földrajzi név, mely az óm. *këw* 'kö' szónak -e képzős származéka. Az elég gazdag ide tartozó adatcsoportból néhány idézet: 1093: *Keueaza* 'keve-aszó' (PRT. X, 499), 1138/1329: *Kewe* szn. (MNY. XXXII, 131, id. TESz.), változatai: *Kevé*, *Keueh*, *Küve* (PAIS: MNY. XVII, 162, XVIII, 33), 1150 k./XIII-XIV. sz.: "castrum *Keuee* ingressus est" (An. 44., id. MELICH, A honf. Magyarorsz. 209), 1298: *Kewozowa* 'Keve-aszója' (CSÁNKI III, 349-50, ezeket és a többi adatot l. KRISTÓ-MAKK-SZEKFI, Adatok korai helyneveink ismeretéhez I, 66, vö. KISS LAJOS, Földr. EtSz.: Ráckeve); egyéb ómagyar kori nyj. adatok: 1193: *hygiskeu* olv.: *Higyiskëw*, 1369: *Inter lapides Zaadkeu et Mezkeu*, olv.: *Szádkëw*, *Mészkeu*; 1384: *Wereskeu*, olv. *Wereskëw* stb.; 1395. *hy kew* (BesztSzj.), olv.: *hí-këw* 'hév-kő', 'a tűzhely azon köve, amelyen a tűz égett', Szennában (Somogy megye): *hé-kü* (NYÍRI: MNY XXXVIII, 50), *hőkkü* Vas m., stb. (MTsz.). — Ugyancsak a BesztSzj.-ben van (1302): *lew* 'brodium; lé', mely csakis így olvasható: *lew* vagy *lëw*, l. fentebb.

Az óm. nyj. *këw* > m. nyj. *ké* 'kö' bizonyítékai a Jókk. következő adatai is: tyzes *keuel*, olv.: *tizes kével* Jókk. 1; *kewekrel*, olv.: *këwekrél* Jókk. 7; *keuekuel*, olv. *këwekwel* Jókk. 3. 1516-19-ből: *kewet*, olv.: *këvet* JordK. 449; továbbá a lozsádi *këvire* (MTsz., id. TESz.) is. A lézspedi *keve* 'kö-

ve': "Annak a malomnak Három *keve* legyen" (KALLÓS ZOLTÁN: Népr. Közl. III, 1-2. sz. 1958: 58), "Kébbél rakott kemence" (DOMO-KOS P. P.-RAJECZKY B.: Csángó népzene. Bp. 1956. I, 152, ÚMTsz.; e két utóbbi adat BALOGH LAJOS közlése az ÚMTsz. anyagából, köszönet érte).

Az óm. *kēw*-hez hasonló fejlődési fokon vannak a vog.K. *kāw*, az osztj. *kēw*, a DN. Ni. O. Kaz. *keu*, a md.E. *kev*, *kāv*, M. *kev* (az adatokra l. MSzFgrE., TESz.). — Ezek a rokon nyelvi adatok nemcsak azt igazolják, hogy a mai nyelvjárási *ké*: *kēv-e*, *kēv-ire* óm. előzménye *kēw* volt (vö. még erre a JókK. és a JordK. adatait is), hanem azt is, hogy az óm. *kēw*, *kiw*, *kūw* nominativuszi alakok helyes bizonyítékokon alapuló megállapítások, tehát ezeknek *keu*, *kiu*, *kūu* diftongusos ómagyar alakjai nem voltak.

d/ A *kő*: *kōv-et*, *kōv-e* nyj. és mai kny. töváltozat története. — A *kēw*: *kēwet* > *ké*: *kēvet* töváltozat létrejöttének vázolásával a *kő*: *kōv-et* kialakulásának közvetlen előzményéhez érkeztünk.

Nyelvjárásaink tetemes részében az óm., m. *kēw* magánhangzója a *w* hatására labializálódott, és lett: *kōw* úgy, mint ahogy a fentebb bemutatott ősm. **kiwū* > **kūwū* > *kūw* kialakult. Tehát ősm. nyj. **kiwū* > ősm. nyj. **kēwū* > óm. nyj. *kēw* > óm., m. nyj. *kōw*.

A *kōw* 'Stein' hangalak bizonyítékai: XVI. sz. draga *kōw* (így idézi a TMNy. 325; Born. Préd. 24b), *kōw* Born. Ének 351, *kōw* szalom *kōszálam* (Born. Préd. 179), *kōw* palotaban, *kōw* labra (uo. 287; valamennyi Bornemisza Pétertől való idézet a TMNy.-ból); 1587: "Noha igen lagy az viz es kemeny az *kōw*, de azért soc czepegessel által lyukad." (Born. Örd. kís. 146). Bornemisza nyelvjárásában természetesen a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt is *kōw*- vagy *kōv*- a szónak a töve: *kōwnel*, olv. *kōwnēl* vagy *kōwnél* (Born. Préd. 33b), *kōwnec*, olv. *kōwnek* (Préd. 362), *kōvre* (Megy. 3 Jaj; id. TMNy. 325). — Nyilvánvaló, hogy Bornemiszánál a primer toldalékok előtt is *kōw*- vagy *kōv*- tönek kellett lennie, ha nincsen kéznél is rá adatunk: *kōv-on*, *kōv-et* stb.

Ez azt jelenti, hogy Bornemisza Péter nyelvjárásában – és természetesen minden olyan nyelvjárásban, ahol (*kəw* >) *kəw* volt a nominativusz –, ez a töváltozat – fejlődésének ebben a szakaszában – á t m e n e t i l e g e g y a l a k ú , m á s s a l h a n g z ó s t ö v ű szó v o l t, vagyis ebben a nyelvjárásban és a tö történetének ebben a mozzanatában *kəw*(-) vagy *köv*(-) volt a töve t o l d a l é k t a l a n és m i n d e n t o l d a l é k o s a l a k b a n e g y a r á n t: *köv*, *köv-nek*, *köv-re*, *köv-et*, *köv-é* 'kövé', *köv-e* stb. SIMONYI (TMNy. 325): "Ezt a szót némely dialectus egész a XVII. századig *köv-nek* ejthette..."

Tudjuk, hogy az egyes nyelvjárások rendszerének és rész-rendszerének azonos alakú és azonos funkciójú rendszertagjai, egyedei egymáshoz képest nem változnak, fejlődnek azonos tempóban, egyenletesen, ugyanazon időben. Így például az 1416 u./1466-ből való *mīcor* kötőszó (pl. MünchK. 38vb 6) már az -n határozórag nélküli alakot mutatja, Sylvesternek száz évvel későbbi (1541-ből való) Új Testamentumában általában mégis régibb *mīkoron* alakjában van meg (pl. ÚT. I, 6v stb.) ez az időhatározószóból lett kötőszó. – A XV. sz. első feléből való BécsiK. (1416 u./1450 k.) már mai alakjában mutatja a *midōn* kötőszót – *midon* BécsiK. 1 stb. –, ezzel szemben 1508-ban még *mī idōn* van (pl. *My idōn* DöbrK. 71 stb.), sőt még az 1724-ből való egyik Békés megyei boszorkányperben is (SCHRAMM FERENC, Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. Budapest, 1970. I, 35-39) megvan az az eredeti *mī idōn* ~ *mī ūdōn* szerkezet, melyből a *midōn* kötőszó keletkezett (SIMONYI, A magyar kötőszók III, 42), holott – imént láthattuk – a XV. században megvan már a *mī idōn*-ből fejlődött *midōn*.

Ezért lehetséges az, hogy Bornemisza Péter XVI. századi és Medgyesi XVII. századi nyelve eredetibb *kəw* vagy *köv* szót őrzött meg, mint a XV. század első felében keletkezett Huszita Biblia szintén XV. századi másolat-részletei: a Bécsi és a Müncheneri Kódex, ahol már a m a i köz- és irodalmi nyelvben is szokásos *kő*, *kő-höz*, *kő-re*, *kő-vel*: *köv-ön*, *köv-et*,

köv-ez olvasható.³

A *kőw*, *kőwre*: *követ*, *kővek* stb. > *kő*, *kőre*: *követ*, *kővek* stb. fejlődés tehát, mely mai köznyelvünk és írásbeliségünk *v*-tővű névszója is, kialakulva áll előttünk *ő:öu* szővégi és szóbelseji váltakozásával már a XV. századi huszita nyelvm emlékek nyelvében.

A *kő*, *kő-ben*: *köv-et* toldalékos alakjainak története.

- A *kő* nominativuszi *tő*, mint fentebb láttuk, úgy jött létre, hogy az óm. nyj. *kēw* nominativusz *ē* hangját az utána következő bilabiális *w* *ö*-vé labializálta, és meg is nyújtotta: *kēw* > *kōw* > *kōw* > *kő*. Ez a *kő* *tő*alak jelentkezik a nominativuszon kívül minden olyan toldalék előtt, mely a magyar nyelv külön életében keletkezett, tehát valamennyi nem egy hangból álló kötött morféma előtt, vagyis a *-ben*, *-be*, *-ből*, *-höz*, *-nek*, *-re*, *-től*, továbbá az *-ig*, a *-vel* és a *-vé* határozóragok előtt. Ezeket az utóbbi toldalékokat azért kell külön megemlíteni, mert alapjukban primer eredetűek, de a magyar nyelv külön életében önálló magyar fejleményekkel bővültek; a *-vel* és a *-vé* hiátustöltő *v*-vel, az *-ig* pedig *k* > *g* nyomósító elemmel.

E testes toldalékok - a *kő-ig* kivételével - eredetileg nem a *kő* hosszú magánhangzós *tő*höz járultak hozzá, hiszen e toldalékok jórészt akkor keletkeztek, mikor a szótő még rövid magánhangzóra végződött. A *Tas-nak* határozóragos szó *-nak* toldaléka sem a *Tas* *tő*höz járult hozzá eredetileg, hanem a *Tasu*⁴ *tő*véghangzós *tő*höz: An 44: *Tosunec* olv. *Tasunek*.

Amint a *Tasunek* a kétnyíltszótagos tendencia következtében **Tasnek* > *Tasnak* lett (vö. MÉSZÖLY, ÓMSZÖV. 186), ugyan-

³ vö. *kp* BécsiK. 122₃₄, *kpre* 289₁₆, *kpuēl* 222₁₁, *kpuēt* 299₇, *kpuēc* 259₆, KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana 75.; *kphoz*, MünchK. 10ra 6, *kpuon* 79vb 6, *megkpuēz* 78 vb 6 stb.

⁴ Ennek ejtése bizonyosan *Tasu* volt átvétele korában; vö. Konst. Porph.: τασής ejtve *Tasis*; GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 130; TESZ.

úgy lett az ősm., óm. **kəwū belé* > **kəw belé* ~ **kōw belé* > *kő-be*. Hasonlóképpen folyhatott le a többi másodlagos határozóragnak a *kő* egykori kéttagú, tövéghangzós alakjához való kapcsolódása és további története is.

Ha egyelemű primer toldalék járult a szótőhöz, tehát ha az -n hat. rag, a -t tárgyrag, a -k többesjel, az -e birt. szjel, az -i nom. possessi képző járult hozzá, akkor az eredeti -v-t tartalmazó tő (< -w-) megmaradt: *kővön* ~ *kővenn*⁵, *követ*, *kövek*, *köve* (birt. szjeles), *kövi*, *köves*, *kövez*; a nom.-ban és a másodlagos toldalékok előtt, mint láttuk, a -v- < -w- (nyújtóhatással) beleolvadt a -v- < -w- előtti magánhangzóba: *kő*, *kőbe*, *kőnek*, *kővé*, *kővel*, *kőig* (e legutóbbi három a *kő* nom. tő kialakulása után).

A *kő-vé* transzlativusz eredetibb fokon *köv-é* volt; ezt igazolja a gyergyói *kővé* és *lové* ~ *lová* (= 'kővé', 'lővá'; HORGER, Magy. nyelvj. 131). Ez a gyergyói *köv-é* transzlativusz (a *köv-et*, *köv-ek* stb. mellett) szintén azt bizonyítja, hogy kellett lennie egykor *kōw* > *kōv* nominativusznak is.

A transzlativuszi -vé morfémának -é eleme, mint tudjuk, tövéghangzó + PU. *-kə-ra megy vissza, vagyis a gyergyói, eredetibb *köv-é* -v- hangja a szó tövéhez tartozik és a transzlativuszi morféma i t t az -é a v-s töváltozathoz kapcsolódik, mint a *köv-ön* lokativusz ragja. Vagyis a tő + transzlat. morféma fejlődésének menete a gyergyói alakig ez lehetett: ősm. **kiwe-γ* (> **kūwe-γ*) > **kēwe-γ* > óm., m. *kəw-é* > *kōw-é* > m. *köv-é*. — Miután a *kő* nominativusz kialakult és a *kő-be*, *kő-ben*, *kő-ből*, *kő-höz*, *kő-nek*, *kő-re*, **kő-től* határozóragos tövek is hasonlóképpen, a társadalmi tudat ebbe a csoportba vonta bele az eredetibb *köv-é* alakot, és lett *kő-vé*. Az e-

⁵ Szamosháton (Szhsz.) a *kővenn* alakban a toldalék előtti alsó nyelvválású -e- valószínűleg az e r e d e t i nyílt -e tövéghangzó minőséget őrzi, és mutatja azt is, hogy az első szótag ő hangja a w labializáló hatására keletkezett; vö. általában is: *köv-et*, *köv-ek*.

redetileg a szótőhöz tartozó -v- (*köv-*, vö. *köv-ön*, *köv-et* stb., gyergyói *köv-é* 'kövé') ezért vált a toldalék részévé; vö. *hamu-v-d* > *hamu-vd*: *köv-é* > *kő-vé*.

A *köv-é* > *kő-vé* tövének alakulása szerint folyt le a *kő-vel* < **kőw-el*. MÉSZÖLY a *szó-val* és a *ló-val* alakok keletkezéséről a következőket mondja (FUF. XXI, 61): "Der flektierte form des wog. *lū* 'equus' mit dem suffix -l ist *luþal*. Die ursprünglichere form des entsprechenden ung. *ló* war **lovþ*, dessen form mit dem suffixe -l also **lovþ-l* gelautet haben mag. Dass diese annahme richtig ist, beweist der umstand, dass es im KTSz aus der altung. periode eine solche form des ähnlich auf -v stammauslautenden wortes *szó*: 'wort' mit dem suffixe -val -vel gibt: *scovol*. Den älteren formen **szovo-l*, **lovo-l* folgten die formen *szó-vol* (so ist das *scovol* im KTSz zu lesen) **ló-vol* > *szó-val*, *ló-val* und zwar erst nach der entstehung der nominative *szó*, *ló*." - MÉSZÖLY e fejtegetésének figyelembevételével a *kő-vel* előzménye: **kőw-el* volt, ebből lett *kő-vel*, hasonlóképpen, mint ahogy a *kőw-é* > *kő-vé* kialakult. Itt jegyzem meg azt is, hogy a *kő-vé* < *kőw-é* történeti mozzanat magyarázatokor is MÉSZÖLY imént idézett *ló-val*, *szó-val* magyarázatának alapján álltam, mert azt helyesnek tartottam és tartom.

A *kő*: *követ* töváltozat főképpen a palóc és az északkeleti nyelvjárástípus nyugati részében található meg (Nyatl. 968), de szórványosan még másfelé is megvan.

A nyj. *kí*: *kívek*, nyj. *kű*: *küvek*, nyj. *ké*: *këvek*, nyj. *kő*: *kövek*, nyj. *kű*: *kövek* töváltozatok közül a *kő*: *kövek* lett mai köznyelvünk és az írásbeliség társadalmilag érvényes szótöve. Ebben a közrejátszhatott az is, hogy a Károlyi és a Káldi-féle bibliafordítás és azok későbbi kiadásai, illetőleg átdolgozásai a *kő*: *követ* töváltozatot használták, és így például a hitviták irodalmában is minden bizonnyal ez a töváltozat érvényesült, de egyéb irodalmi alkotásokban is.

e/ Végül a *kű*, *kűnek*: *kövek*, *köves* n y e l v j á r á s i v á l t o z a t o t

kell bemutatnunk és történetét vázolniunk.

IMRE SAMU (i. m. 305) e töváltozat mai állapotáról a következőket mondja: "A Dunántúl ény.-i felében, a Tiszántúl nagy részén, az ék.-i területeken *ű*: *őv* váltakozás van; pl.: A - 1, 10, O - 11, 13, N - 4, P - 4, 17: *kű*: *kövek*, hasonlóképpen Erdély egyes északi - ény.-i részein is."

A *kű*: *kövek* töváltakozás megvan már a XVI. sz. elején is; 1508 *kűbe*: *kövek* Máté IV, 6. és 3. versében, DöbrK. 302. - A DöbrK. e két adatának hiteles hangalakját igazolják nemcsak a mai nyelvjárások, hanem Sylvester is; 1541. ÚT.: "Egğ *kű* az maſikoñ nem hağattatik..."; "nem hağattatik egğ *kű* az mäs *kõuõn*"; *kűsiklabol*, *kűben*, *kűbe*, *kűuel* (az adatok sorrendjében: ÚT.I, 70v-71, 116v, 122, 6, 138v) mellett mindig *kõuõn* (ÚT. I, 116v), *kõuet* (ÚT. I, 46v, 47, 76v, 122v, 143, 175v) és *kõuek*; "ez *kõueknek* közzõle"; "laſs nemeſs *kõueket*"; "ſſip *kõuekuel*" (ÚT. I, 5v, 116v, 116v). - E töváltakozás szabályossága (*kű*, *kűben*, *kűbe*, *kűnek*: *követ*, *kövön*, *kövek*, *köves*) arra vall, hogy itt nem holmi *u*-zõ és *õ*-zõ nyelvjáráskeveredéssel van dolgunk; arra sem gondolhatunk, hogy Sylvester Új Testamentumában a nyomdász beleavatkozásával van dolgunk a *kű*: *követ* *ű*: *őv* váltakozásának a létrejöttében, hiszen, mint láttuk, a DöbrK.-ben is megvan ez a *s z a b á l y o s* töváltakozás meg több mai nyelvjárásban is. Mindezek arra vallanak, hogy e töváltakozás indító oka az *ű ~ őv*-re nézve e szótõ egyik nyelvjárási hangfejlõdési tendenciájában keresendõ.

Hogy a *kű* nominativusz és a mássalhangzóval kezdõdõ, általában másodlagos toldalékok elõtti tõve (*kű*, *kű-be*, *kű-nek*, *kű-vel* stb.) *ű* magánhangzójának és az elõhangzós (tehát egykori tõvéghangzós) elsõdleges toldalékok (*köv-et*, *köv-ek*, *köv-em*, *köv-ez*) *kõw*- > *kõv*- tõve *õ* magánhangzójának mi az egymáshoz való történeti viszonya, arra nézve az alábbi két föltevés valamelyike lehet érvényes.

a/ Az egyik lehetõ magyarázat szerint *kõ*, *kõ-be* > *kű*, *kű-be* zártabbá válás történt a nominativuszban és a másodlagos toldalékok elõtti tõben. Ezt a magyarázatot támogatja Sylvester ÚT.-ának az a hangtörténeti sajáttsága, hogy zártabbá válás jelentkezik ÚT.-ában a XVI. sz. elõtti *é* > *í* esetében is: *él* V > *íl*, *mész* > *míz*, *szép* > *szip*, *vég* N > *víg*;

a *fō* 'Haupt' > *fū* is támogatja ezt, mert itt is *ō* > *ū* zártabbá válás történt, - "*fū* (=fővé) tIzi űtet" Lukács XII, 44: Sylv. ÚT. I, 103v -, mint az imént föltételezett *kō* > *kū* esetében. Ezzel szemben - láttuk - ugyancsak Sylvesternél és néhány mai nyelvjárásunkban is a *kū*, *kū-be*, *kū-re* mellett *kōv-et*, *kōv-ek*, *kōv-e* van, ahol tehát (az idézett nyelvjárásokban és a DöbrK.-ben meg Sylvesternél) a *kōv-* töv eredetibb fokon áll, mint a vele szemben levő *kū*, *kū-be*, *kū-re* alakok *kū(-)* töve. Vö. a *kō* > *kū* stb. zártabbá válásra HORGER, Mnyj. 57.

β/ A másik - elvileg föltehető - magyarázat szerint: ősm. **kiwū* > **kūwū* > őm. *kūw*: *kūw-et* > őm., m. *kū*: *kūw-et* > *kū*: *kōw-et* > *kōv-et*-beli -*ū*- > -*ō*- nyíltabbá válás keletkezett, vele szemben az *ūw(-)* > -*ū(-)* (*kū*, *kū-be*, *kū-nek*) megnyúlása következtében megmaradhatott eredeti minőségében. Ha így keletkezett a *kū*: *kōvet* töváltakozás, akkor a *kūw* > *kū* változás hamarabb megtörtént, mint a *kūw-et* > *kōw-et*-beli *ū* > *ō* nyíltabbá válás.

A kísérleti fonetika valószínűleg igazolná azt a megfigyelésemet, hogy a *kūw-et*-beli -*ūwe*- hangkapcsolatban a felső nyelvállású -*ū*- után a -*w*- (> -*v*-) ejtések a nyelv nyugalmi helyzetbe kerül, s a -*w*- után következő -*e*- ejtések a nyelv kisebb mozdulatot tesz, mint a -*w*- előtti -*ū*-ből a -*w*- ejtésére való átmenet alkalmával. A *kūw-et* > *kōw-et* -*ōwe*- hangkapcsolatban a *kōzép s ō* nyelvállású -*ō*- után következő -*w*- (> -*v*-) ejtések viszont kisebb nyelvmozdulat történik, mint a *kūw-et*-beli -*ūwe*- hangkapcsolat *f e l s ō* nyelvállású -*ū*- hangja utáni és -*e*- előtti -*w*- (> -*v*-) ejtések. Ezért a *kūw-et* > *kōw-et* (> *kōvet*) -*ū*- > -*ō*- hangjának nyíltabbá válása az illeszkedésnek egyik fajtája lehet.

Megjegyzem, hogy a *kū*, *kū-be*: *kōv-et*, *kōv-e* tövbeli szembenállásához hasonló Sylvesternél a *lū*: *lovak* (ez megvan nyelvjárásaink egy részében is, l. a következő fejtegetést a *lō*, *lōra*: *lovat* történetéről); l. a *jū*: *ō jōve*, *ū* 'Gürtel': *ōvīt* 'övét', *ū* névm.: *ōvē* (l. ott) szótövek viselkedését is.

Az a/ alatti magyarázat valószínűbbnek látszik, mint a

6/ alatt levő.

2. Ló 'Pferd', ló-ra: lov-at, lov-a

'Pferd' jelentésű, veláris hangrendű szavunk többeli sa-
játásaiban hasonló a 'Stein' jelentésű, palatális hangrendű
szavunk többeli sajátásaihoz. A fő változatnak tekinthető *ló*,
ló-ra: lov-at, lov-ak, lov-a többeli veláris hosszú magánhang-
zója – az *-ó-* középső nyelvéllású, labiális hang, mint a *kő*,
kő-re: köv-et, köv-ek, köv-e palatális, hosszú magánhangzója,
az *ő*; a *lov-at, lov-ak, lov-a* *v-s* tövváltozat primer toldalé-
kok előtt van, s a *-v-* előtt középső nyelvéllású veláris,
l a b i á l i s rövid *-o-* van, mint ahogy a *köv-et, köv-ek,*
köv-e *-v-s* tövváltozatában a *-v-* előtt középső nyelvéllású,
de palatális l a b i á l i s rövid *-ő-* található. – A *ló*:
lov-at PUg. CVCV hangszerkezetű, veláris hangrendű töre megy
vissza, a *kő*: *köv-et* szintén CVCV hangszerkezetű, de PFU. és
palatális hangrendű töre.

E szónak mai nyelvünkben a következő tövváltozatai vannak:
a/ Göcsej, Őrség és Hetés nyelvjárásában *lu: lu-ak, lu-a* vál-
tozatban is él még (de másod- és harmadsorban), azaz egyala-
kú, rövid *-u(-)* hangra végződő tö, melynek közvetlen előzmé-
nye talán *lú: *luv-ak, *luv-a* lehetett; b/ több nyelvjárásban
meg a köznyelvben és a nemzeti nyelvben *ló(-)* és *lov-* tö ta-
lálható: *ló, ló-ra: lov-ak, lov-a*; c/ az Ormányságban van
ló(-): lo- töváltakozás is: *ló: lo-ak* (Ormsz.); – él Bara-
nyában a *ló(-): loh-* töváltakozás is (Nyatl. 962; IMRE, i. m.
305); d/ "A *lú: lova* jelentkezik mindenütt, ahol a *lú* alapa-
lak él" (IMRE, i. m. 305).

Láthatjuk: *ló* szavunknak csakúgyan hasonló jellegű tövál-
tozatai vannak, mint *kő* szavunknak (*kő: köv-et – ló: lov-at*
stb.), csak a *ló: lov-at* tönek nincsen, nem is lehet illabiá-
lis magánhangzós változata, hiszen a veláris labiális magán-
hangzóknak nincs felső és középső nyelvéllású, illabiális pár-
juk, de főképpen azért, mert a *kő: köv-et* finnugor alapalak-
jának első szótagjában *i* volt – < PFU. **kiwe* –, a *ló: lov-at*

ugor alapalakjában meg *u* volt < PUG. **luw* vagy **luγ* (MSzFgrE., TESz.).

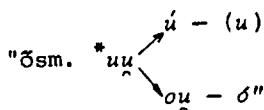
a/ Az itt tárgyalt *v*-tővű névszó ugor alapnyelvi alakjával kapcsolatban a vogul megfelelők alapján megjegyezhetjük, hogy STEINITZ (Geschichte des wog. Vok. 276) ősvogul többeli *ū* magánhangzóra következtet. Az első szótagbeli eredeti *u* mellett szól a legrégebbi ómagyar adatok egy része is; 1055: *luazu* holma, olv.: luászu holma (TA.); 1250: *Luaz* hn. (Bars m. GYÖRFFY, I, 459); 1275: Peruenit ad Siluam Nicolay *Luuaz* nuncupatam, olv.: Luwász; 1130-40: *Luadi* szn., olv.: Luadi (PRT. VIII, id. MSzFgrE.); 1171: *Luos*, olv.: Luos 'predium' (Veszpr.); 1198: *Luascu*, olv.: Luas-kű (Bodrog m.-ben, GYÖRFFY, im. I, 723); 1357: *Luas*, olv.: Luas 'possessio' (Veszpr.); 1507: *Luos*, olv.: Luos 'predium' Veszpr., 1306/1333: Petro dicto *Lwag*, olv.: Luag vagy Luwag; 1358: Johannis filii *Luuag*, olv.: Luwag. — A nominativusza az itt bemutatott származékok abszolút tövének *luw* > *lú*; 1297: In terra *Luoul*, olv.: *lú-oul* (az összetett szó második tagja < *oul*; az *oul* nem diftongussal, hanem a *γ* kiesésével teljes magánhangzókkal); 1319: Prope nemus *Luocul* vocatam, olv.: *lú-okul*; 1410: Ad agrum *Lwmeze* dictum, olv.: *Lú-mezeje*.

Ez adatok alapján a 'Pferd' jelentésű ómagyar szavak egy részének tövei: *luw*-, *lú*-, a nominativuszban *lú*.

Ezek szerint és a vogul P. *luw*, Szo. *luw*: *luw-ä*, Al. *lu*, Kl. *lū* (vö. STEINITZ, Gesch. des wog. Vok. 276; MSzFgrE.) vallomásának mérlegelésével az ugor alapalak elsősorban inkább **luw* lehetett, úgy gondolom, ezt tartja valószínűnek a MSzFgrE. és a TESz. is. Mivel azonban *lō* szavunk egyes osztják nyelvjárásokbeli megfelelőjében -*γ* van (vö. osztj. V. *lox* tbsz. *lōγāt*, Trj. *Λαγ*), talán lehetségesnek mondható a PUG. **luγ* is (vö. MSzFgrE., TESz.), de az ősm. kor újabb szakaszától kezdve akkor is -*w*- (> -*v*-) volt már a *lō* ősm. kori tövében.

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint (Alaktan 75, 76) a *lú* és a *lō* tőváltozatok, tehát az őm. *luw*- (vö. 1275: Nicolay *Luuaz*) és az őm. *low*- (vö. 1193: *lovacol*) az ősmagyar korban alakultak

ki, kétirányú fejlődéssel. Ezt GOMBOCZ – elfogadva a labiális utótagú kettős hangzók meglétét, közöttük az óm. $u\bar{u}$ meglétét is – a következőképpen fejezte ki:

Ez magyarázza – mondja tovább GOMBOCZ –, hogy az eredeti $lu\bar{u}$ alakból e yfelől $l\acute{u}$ (lu), másfelől $lou > l\acute{o}$ fejlődött ki" (i. h.).

A TESZ. szerint viszont: "Eredetibbnek feltehető $*lo\beta\beta > lou$ alakjából mind alakváltozatai, mind – különféle hangtani helyzetekben keletkezett – v -s és v nélküli tövváltozatai megmagyarázhatók."

Ezt az állásfoglalást az indokolja, hogy a $*luwat$, $*luwak$, $*luwa$ stb. $-w$ -vel hangzó, $-uw$ - hangkapcsolatú töre a korai ó-magyarból és később csak elvétve vannak adatok. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a $Luuz$, olv.: Luász szn. 1275-ből való, és ez a származék a luw - abszolút töből van képezve, és az 1055-beli $luazu$ holma olv.: luászu holma csak ősm. luw - tö származéka lehet: ősm. nyj. $*luw\acute{d}szu > \acute{o}m$. nyj. $lud\acute{s}zu > \acute{o}m$., m. nyj. $lud\acute{s}z$.

Ezek a tények GOMBOCZ magyarázatát támogatják, de az is, hogy az ugor kori alapalak $*luw\acute{z}$ vagy $*lu\acute{z}$ volt, tehát első szótagbeli u -val, ami helyesnek mutatkozik, és több vogul nyelvjárásban is megvannak az \bar{u} -val, u -val hangzó alakok – Szo. luw , KL. $l\bar{u}$, FK. lu –, ugyanis ezek alapján, mint láttuk, STEINITZ ősvogul \bar{u} töbeli magánhangzót föltételez, bár vannak a mai vogul nyelvjárásokban o -val hangzó szótövek is (TJ. $l\acute{o}$, AK. $l\acute{o}$, MSZFgrE.). Mindezek alapján joggal lehet következtetni arra, hogy ősm. $*luwu > *luw$: $*luw-at$, $*luw-ak$ tövváltozatok voltak, ami összhangban van a vogul nyelvjárási $luw > l\bar{u} > lu$ tövváltozatokkal is (vö. MUNKÁCSI, Vnyj. 259).

Külön is utalunk arra, bár magától értetődő, hogy a XII. sz. első feléből való tövéghangzós $Luadi$ szn.-et meg kellett előznie a $luwadi$ alaknak, melyben a w ugyanúgy etimológikus,

amilyen a XIII. századi *Luas* olv.: *Luwász* -w- hangja. Mindezek igazolják azt a föltevést, hogy az ősm. kor. újabb szakaszában kellett lennie **luwu* alaknak, melynek folytatása az ómagyarban *luw* > *lú* volt, mégpedig meglehetősen *n a g y t e r ü l e t e n*. Ennek az a bizonyítéka, hogy a TA.-ben van 1055-ben *luasu*, 1171-ben Veszprémben *Luos* 'predium', 1198-ban Bodrog megyében *Luasou* hn., 1250-ben Bars megyében *Luaz*; nem utolsósorban az 1130-40 körüli időből való *Luadi*, olv. *Luadi* tövéghangzós alak, de a többi *lu*- hangalakú korai óm. abszolút szótő is erről tanúskodik. Nem mond ellent e megállapításnak az, hogy már 1193-ból van *lovacol* 'Pferdestall', 1295-ből *Hotlounoguta* hn. stb., sőt erősíti is azt. Ezek a tények ugyanis azt is bizonyítják, hogy a *luw*- ~ *low*-tőváltozatok már a XII. század *e l ő t t* is megvoltak.

Ezek alapján következtethetünk arra, hogy az ősm. kor. újabb szakaszában kellett lennie **luwu* nominativusznak, **luwu* **royé* > **luwu* **royd* > óm. *luw* *réd* névutós szerkezetnek, továbbá ősm. **luwa*-tu, **luwa*-ku primer toldalékos alakoknak, melyekből az óm.-ban **luw* > **lúw*: **luw*-at, **luw*-ak, majd pedig *lu*-at, *lu*-ak keletkezettek.

Az óm. *lú* mellett nincsenek adatok az ómagyar kortól egészen a XIX. századig **luw*-at > *lu*-at, **luw*-ak > *lu*-ak, **luw*-a > *lu*-a 'lova' stb. -u- magánhangzós, *luw*-, *lu*- tövű, primer toldalékos alakokra, de ezeknek az ómagyarban – az idézett 1055: *luasu* stb. alapján – meg kellett lenniük. Okleveles adatokbeli hiányuknak az lehet az oka, hogy az oklevelekben sajátos tartalmaik és latin voltak miatt nincsenek ragos és jeles magános névszók, legfeljebb elvétve.

Vannak-e ilyen tövváltozatok a mai nyelvjárásokban?

Ide illő *lu*- tövváltozat a őrségi, a hetési és a göcseji nyelvjárásokban (ezek, mint tudjuk, a nyugati nyelvjárástípus részei) primer toldalékok előtt is van, de keletkezésének korát nem lehet egyértelműen megállapítani, és így ennek közvetlen ómagyar eredetét nem lehet kétségtelenül kimutatni.

VÉGH JÓZSEF "Őrségi és hetési nyelvátlasz"-ából a következő ide vonható adatokra hivatkozhatunk: a *low*-ak mellett *lu*-ak (ŐH. 48. térkép); a *lov*-am, *lo*-om mellett *lu*-am (130);

a *lov-a*, *lo-a* mellett *lu-a* (131); a *lov-ank*, *lo-ank*, *lov-unk* mellett *lu-ank* (132); a *lov-ajimok* mellett *lu-ajim*, *lu-ajimok* (134); a *lov-ajink* stb. mellett *lu-ajink*, *lu-ajinkak* stb.
- Ezek a *lu-* tövű adatok az ŐH. szerint másod- és harmsorban használatosak; elavulóban vannak.

VASS JÓZSEF idézeteiben (1860.) *luakat* 'lovakat' és *luam* 'lovam' őrségi alakokat is találunk. (MNYv. V, 162, 92).

A Nyatl. (1962. térkép) a *luad* 'lovad' alakot Szentgyörgyvölgyben (B-16) és Bödeházán (B - 28) egyaránt archaikusnak minősíti; annak minősíthető az előbbieik alapján a Szentgyörgyvölgyben ritkának mondott *lua* 'lova' és *luaJimak* 'lovaim' is (1963. és 1964. térk.), ugyanis a *lua* Bödeházán archaikus jelzésű; mindkét falu a nyugati nyj. délnyugati szélén.

Göcsejben is voltak a múlt század végén, századunk elején ilyen *u*- tövű alakok a 'Pferd' jelölésére primer toldalékok előtt; GÖNCZI FERENC "Göcsej népköltészete" c. művében (14) megjegyzi: Göcsej *b e l s ő r é s z é n* ... alovakat *luak*nak (a kiemelés tőlem: Ny. A.), a vagyok szót *vajok*, *vaok* kiejtéssel mondják." - Csakugyan azt látjuk, hogy e gyűjteményben *lu* (121): *luak* (341: 3-szor), *luakat* (263, 342); "Szem Pá' *lu*dt patkulom" (40) található. - Ezek mellett van e göcseji gyűjteményben *lovat*, *lovam* is, egyéb alakokkal együtt a göcseji nyelvjárás keleti részén lejegyzett és olyan népköltési alkotásokban, melyek nem Göcsej belső részén keletkeztek, hanem szájrul szájra kerültek oda más vidékekről, más nyelvjárás(ok)ból. A Fehér Lászlóról szóló ballada például megvan Göcsejben is, de másfelé is. A GÖNCZI által közölt göcseji változat így kezdődik: "Fejir László *lovat* lopott." De már a következő versszakban Radamos falu nyelvjárása szerint (ezt a falut a hetési nyj.-hoz szokták számítani, de az ún. hetési nyelvjárás szoros kapcsolatban van a göcsejivel), ahol ezt a balladát GÖNCZI lejegyezte, ezt olvashatjuk: "Fogd be kocsis a *luakat*" (i. m. 263). De több más balladában és dalban csak a *lov-* tövű valamelyik primer toldalékos alakja szerepel.

Arra a kérdésre tehát, hogy közvetlen történeti kapcsolatban vannak-e a nyugati nyelvjárástípus ezen *lu*, *luak*, *luakat*, *luam*, *luad*, *lua*, *lu*dt, *luaJim*, *luaJink* adatainak *lu(-)*

töve az óm. 1055: *luazu* holma hn., 1130-40: *Luadi* szn., 1171: *Luos* 'Lovas', 'predium', 1250: *Luaz* hn. és a többi *lu-* abszolút tövével, csak azt mondhatjuk, hogy kétségtelen bizonyítékaink erre nincsenek, sőt ilyen összefüggésüket kétségbe is lehet vonni, mivel *ló* szavunknak *luw-* vagy *lu-* tövű primer toldalékos és *-asz* képzős alakjai az óm. koron kívül közneveken eddig már idézett mai vagy közelmúltbeli nyelvjárási adatokon kívül nem kerültek elő. Ezek összefüggését azért csak föltételezhetjük akkor, ha arra gondolunk, hogy a nyugati nyelvjárástípus és benne az őrségi, a hetési és a göcseji nyelvjárás több, ómagyar fejlődési fokon megrekedt hangtani, alaktani és mondattani meg szokászatbeli sajátyságot is őriz, de hozzátehetjük: újakat is fejleszt.

Ilyen megőrzött régiség például, hogy "Göcsejben bizonyos hangtani helyzetben (két mássalhangzó után és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt) ritkán még tövéghangzókat találunk: *mondova*, *tíltova*, *sáncoba*" (KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink 70); hogy Alsólendván (hetési nyj.) is följegyezték még a múlt század végén az *akasztova* 'akasztva' alakú határozói igenevet (Nyr. 26: 521); hogy a hetési nyelvjáráshoz tartozó jugoszláviai Bánuta község nyelvében a 'szarv' jelentésű szó *szaruv* alakban van meg (NYÍRI: NéprészNyelvtud. XX, 297; Uő.: Indiana Univ. Uralic and Altaic Series 1977, 131. sz., 237), mely ugyanazon óm. **szaruv* alaknak közvetlen fejleménye, mint a felsőőri *szarob* 'szarv' (ez utóbbira l. IMRE SAMU, A felsőőri földművelés 85 és a Felsőőri tájszótár 156); hogy az Őrségben 1873-ban még megvolt a *v nélküli, e r e d e t i b b alás* 'alvás', *fekis* 'fekvés' (Nyr. 2: 374, 7: 372), tehát ott, ahol a *lu-ak* 'lovak', *lu-am* 'lovam', *lu-a* 'lova' stb. élnek, talán egykori elszigeteltségük miatt (Végh József levélbeli közlése; köszönet érte). Láttuk, hogy nemcsak GÖNCZI FERENC és VÉGH JÓZSEF tanúskodik a *ló* szó *lu-* hangalakú tövének primer toldalékok előtti meglétéről, hanem 1860-ból is van hiteles adat az őrségi *-u-* tövű, 'Pferd' jelentésű szó primer toldalékos alakjára: *luakat* 'lovakat' (MNyv. V, 162), s a Nyr. is közül *luak* 'lovak' (Nyr. 7: 372), *luai* 'lovai' (Nyr. 7: 418)

alakokat a XIX. sz. utolsó negyedéből.

Ezek a nyelvtörténeti tények megengedik azt, hogy a 'Pferd' óm. *luw-*, *lú(-)* töveinek a fenti, XIX. és XX. sz.-i nyelvjárási, primer toldalékos *lu-* tövével való *f o l y a m a t o s* történeti összefüggését lehetségesnek tartjuk. Annak magyarázatául, hogy a *luw-*, *lu-* fő primer toldalékos alakja-ira a XVI. sz.-tól a XIX. sz.-ig nincsen adat, hivatkozhatnánk például arra, hogy az 'esztendő; Jahr' jelentésű fgr. eredetű *év* szó a XVI. században még előfordul, de a XVII. sz.-tól a XVIII. sz. végéig nincs rá adat régi könyveinkben. Szabó Dávid elevenítette fel 1792-ben (NySz.; TOLNAI: NyK. LVI, 327. stb.). - "Az *év* 'annus; Jahr' XVII-XVIII. századi könyveinkben való hiányának valószínűleg ugyanaz az oka, mint ami a felelevenítését is megnehezítette (NyÚSz.), nevezetesen: az *év* 'genny' szóval való azonos hangzása" (NYÍRI: NéprNyelvtud. XIII, 64).

A *lu*: **luw-at* > **lu-at*, **luw-ak* > **lu-ak*, **luw-a* > **lu-a* primer toldalékok előtti töve régi könyvekbeli hiányának okául föltehető, hogy Károlyi Bibliája (1590-től) meg Molnár Albert átdolgozása (1608) és Káldi György fordítása (1626), Calepinus szótára (1585) és Molnár Alberté (1604) stb., továbbá a hitvitázó irodalom Károlyi, Szenczi Molnár és Káldi tekintélye nyomán, nem utolsósorban Pázmány művei is a *ló*: *lov-ak* töváltozatot tették irodalmivá.

A *lú*: **luw-ak* > **lu-ak* stb. töváltozat régi nyelvi eltűnésnek és nyelvjárássokbeli továbbélésének (a hetési, az őrségi és a göcseji nyelvjárássokban) ez az oka lehetséges ugyan, de bebizonyítva nincsen. Főképpen az int óvatosságra, hogy ha a régi nyomtatványokban nincs is *lú*, *lú-ra*: **luw-ak* > **lu-ak*, miért nincsenek a kódexekben **luw-ak* > **lu-ak*, **luw-a* > **lu-a* -féle alakok.

Ha a hetési, az őrségi és a göcseji(*lu*:) *lu-ak*, *lu-am*, *lu-a* stb. *lu-* töve magánhangzójának minősége nem megőrzött régiség az ősm. és az óm. korból, akkor ez a nyelvjárási *lu-* fő primer toldalékok előtt: a nyelvjárási *lu* nominativusz és a *lu-nak*, *lu-ra* stb. szekunder toldalékos alakoknak az

analógiájára keletkezett a *lov-ak*, *lov-am*, *lov-a* stb. *lov-* töve helyett. — E b b e n a z e s e t b e n a *lu* nominativusz és a szekunder toldalékos *lu-nak*, *lu-ra* stb. előzménye: *lu* < *lú* < *ló* zártabbá válással és *-ú* > *-u* rövidítéssel keletkeztetett. — L. még a *lú*: *lov-ak* töváltozat keletkezéséről mondottakat.

Azt azonban ismételten hangsúlyozni kell, hogy az óm. *luw* > *lú*: **luw-at*, **luw-ak*, **luw-a* stb. töváltozat meglétét az 1055: *luazu*, 1275: *luuaz* stb. alapján igazoltnak tarthatjuk, és ennek tövében az *-uw-* hangkapcsolatnak magánhangzója minőségileg ugor eredetű, hasonlóképpen a *-w-* is, tehát ennek *luw-* töve azonos a vog. Szo. *luw* 'Pferd' tövének a hangszerkezetével.

b/ Mint már említettem, 'Pferd' jelentésű szavunk fő töváltozata a *ló*, *ló-ra*: *lov-ak*, *lov-a-beli ló*:- *lov*-. Ez a töváltozat megvan a dunántúli, a déli, a palóc nyelvjárástípusban s a tiszai nyj.-nak délkeleti részén (vö. Nyatl. 961, 963.), és ez honosodott meg nemzeti nyelvünkben is.

E töváltozat történetéről a következőket mondhatjuk.

A PUG. **luw* az ősm. korban **luwu* lett, ebből ősm., majd óm. nyelvjárásaink egy részében *lú*, *lú-ra*: *luw-ak*, *luw-a*, más részében ősm. nyj. **luwu* > ősm. nyj. **lowu* > óm. nyj. *low*: *low-ak* > óm. nyj. *lov-ak* lehetett a fejlődés menete. Vö. ezt GOMBOCZ magyarázatával: Alaktan 75, 76, továbbá e fejtegetést a 35-36. lapon.

Az óm. nyj. *low* > *lów* szó végén a *-w* hangot éppen úgy kiejtették, mint a PFU. **leme* > óm. nyj. *lēw* > m. nyj. *lěw* (*lěv* SzlavSz. II, 156) végén; *-w* > *-v* volt a *hew* > *hēw* > *hěw* végén is (> *hě* ~ *hō*) 'aestus; hőség', 'calidus'. NB. A MünchK.-ben is szóvégi *-w* > *-v* hanggal ejtették; 1466: Lukács XII, 55: Es micor latangatoc auftert fuatta mōdotoc hog *hēw* lēžēn, ug lēžēn (MünchK. 71va 55) = 1541: Es mikoroñ az dili βelet lātātōk hoğ fu, azt monğātōk, hoğ meleg liβen, es meg liβen. (Sylv., ÚT. I, 104 = 1590: Es mikor halljátoc fúni az deli βelet, azt mondgyātoc, *hew* lēβen, és vgy lēβen. = Et cum austrum flantem, dicitis: Quia a e s t u s. erit; et fit =

und wenn ihr den Südwind wehen sehet, saget ihr: es wird hei werden! und es trifft zu (Arndt). – L. még erre a kérdésre: MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 136; 171-3; NYÍRI: Zur Frage der altung. Diphthonge... MSFOu. 150: 252-259; UŐ.: Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók vitája... NéprNyelvtud. XIX-XX, 291-301. – A MünchK. hēw olv.: hēw szava nem analógiás alakulat a *heve*, *heves* formákból. Már An. 31: *Heuyou* = *Hewjow* 'meleg folyó' frn. A TESz. szerint analógiás alakulat. – *Kő* szavunknak is volt, mint láttuk az ómagyarban *kiw* ~ *kēw* ^z *kōw* nyelvjárási változata is, s ez utóbbi SIMONYI szerint is megvolt még a XVI. sz. második felében is, sőt, mint láttuk (NéprNyelvtud. XXII-XXIII, 28), SIMONYI úgy véli: "Ezt a szót némely dialektus egész a XVII. századig *kōw*-nek ejthette..." (TMNy. 325). A *lēv*, a XVI. sz.-i *kōv* és bizonyára a MünchK.-beli *hēw* = *hēv* 'hei' és későbbi adatainak a szóvégi -w > -v hangja etimológikus; a *lō*: *lov-at* ómagyar előzményéé is az.

Ezért a XII. és XIII. századbéli 'Pferd' jelentésű, ugor eredetű szót is szóvégi -w hanggal ejtették: *luw* (vö. 1055: *luazu* és 1275: *Luuz* stb., l. fentebb) és *low* > *lōw*; 1193: *lovacol*, olv. lōv-akol 'Pferdestall'; 1295: *Hotlounoguta*, olv.: *Hot-lōw-nogy-uta*; 1395 k.: 934. sz. *Equus low*, 936. sz. *hippus lōw*, 1036. sz. *mango low pastor BesztSzj.* – Mindhárom *BesztSzj.*-beli adatban pontosan ki van írva a szóvégi -w, amely – mivel az ugor kori -w- hangot őrzí – nem válhatott a t á r - s a d a l m i t u d a t b a n -u hanggá, hiszen – vitathatatlan bizonyítékok vannak rá: a *nēv*, a nyj. *lēv*, de egyéb is – az ómagyarban is ejtették szó végén a -w > -v hangot. Az lehetséges, hogy miután a -w > -v beolvadt az előtte levő magánhangzóba, megnyújtván azt, még akkor is írták a szóvégi -w ~ -v ~ -u betűt, miután a szóvégi -w az ejtésben eltűnt, de a hangfejlődésnek az előző szakaszában mássalhangzót jelöltek ezek a betűk az -o- után szó végén.

Úgy gondolom, hogy a *BesztSzj.* írójának nyelvében még így ejtették ezt a szót: *low* vagy *lōw*, mivel még 1540-ből is van adat a *low* szó írására. (Zrínyi János, *LevtKözl.* I, 147-8).

Már az 1405 körüli időből való SchlSzj. valamennyi ide illő adata -w nélkül van írva; 1351. sz. Equus lo; van azután itt még cabala lo, men lo, zekeres lo, vad lo, vagyis úgy ejtették ezt a szót a SchlSzj. nyelvében, mint ahogy a mai nyelvjárások jó részében és a mai köznyelvben is ejtik.

Ettől kezdve nyelvelméleinkben, nyelvjárásainkban és újabb irodalmunk nyelvében is bőven vannak adatok erre a töváltozatra. A XV. sz. első feléből (a BécsiK.-ből) valók mai helyesírással⁶; ló, ló-ra: lov-at, lov-on, lov-ak, lov-dt, lov-aidnak; lov-ag; 1590/1765 (Károlyi Bibl., János: Mennyei jelenésekről VI, 2., 4., 5., 8. vers; IX, 9): egy fehér ló, más veres ló, egy fekete ló, sárga színű ló - lovak; 1608 (MA. Biblia, Hanoviae, ugyanazon bibliai helyen): egy fehér ló, más veres ló, egy fekete ló, egy halovány [sin] ló - lovac; 1626 (Káldi, Bibl. ugyanazon bibliai részben): egy feir ló, más ló veres, egy fekete ló, egy halovány [sin] ló - (János, Jel. X, 9) soklovú; szótárakban: 1585 (CAL. 369, 366): equus - lo; lora; stb.; 1621 (MA. Dict. Ung. Lat.): Lo - Equus, Caballus; stb.; 1708 (PP) Ló Equus, Caballus; stb. - A ló nominativusz mellett csakis ló-ra: lov-ak, lov-a töváltozatok lehetnek, ezért a primer és a szekunder toldalékos alakokra nem idézek több adatot, valamint újabb kori adatokat sem, hiszen azok az eddigiekből nyilvánvalóak.

A ló-vd és a ló-val toldalékos alakokkal és azok ló- tövének kialakulásával azonban külön is foglalkoznunk kell. Ezek töve és -vé ≥ -vd meg -val, -vel toldaléka ugyanis nem úgy alakult ki, mint például a hamu-v-d > hamu-vd és a hamu-val, mert a ló: lov-at tönek a nominativuszában is ott volt a -w(-) > -v, a hamu esetében nem -w-re végződő töhöz járult a transzlativuszi funkciójú lativuszi -é ≥ -d, hanem m a g á n h a n g z ó s t ő h ő z.

⁶ Eredeti helyesírással írt alakjait l. KÁROLY SÁNDOR, A BécsiK. nyelvtana 80.

A *hamu* transzlativusz ragos alakján: *hamu-v-d*: a lativuszrag hiátustöltő *-w-* > *-v-* hanggal kapcsolódott a *tőhöz*, és így alakult ki a *-vé/-vd* határozórag. — A *ló* szó nem a *hamu-v-d* > *hamu-vd* módján kapcsolta magához a lativuszi *-d* morfémát, mert *ló*: *lov-at* szavunknak a nominativuszában is ott volt a *-w(-)* > *-v*, és ez az etimológikus *-w(-)* > *-v-* hang — a nominativuszi *low* > *ló* kialakulása után — a transzlativuszi ragnak lett az alakotó része, mivel a nem *v* tövű, magánhangzóra végződő szavakon kialakult a transzlativuszi *-vd* (*hamu-v-d* > *hamu-vd*) is. Tehát: *low-é* > *low-d* (gyergyói *lové* ≥ *lovd*) > *ló-vd*.

A *ló-val* toldalékos alak töve és *-val* morfémájának története. — Erre nézve itt is idéznem kell MÉSZÖLY GEDEON alábbi fejtegetését: (FUF. XXI, 61): "Die flektierte form des wog. *lū* 'equus' mit dem suffix *-l* ist *luβl*. Die ursprünglichere form des entsprechenden ung. *ló* war **lov8*, dessen form mit dem suffix *-l* also *lov8-l* gelautet haben mag. Dass diese annahme richtig ist, beweist der umstand, dass es im KTSz. aus der altung. periode eine solche form des ähnlich auf *-v* stammauslautenden wortes *szó*: 'wort' mit dem suffixe *-val*, *-vel* gibt *scovol*. Den älteren formen *szovo-l*, *lovo-l* folgten die formen *szó-vol* (so ist das *scovol* im KTSz. zu lesen), *ló-vol* > *szó-val*, *ló-val* und zwar erst nach der entstehung der nominative *szó*, *ló*. Wir sehen also, dass die form **lov8l* der altungarischen sprache das genaueste lautliche ebenbild der wog form *luβl* ist. Das daraus entstandene suffix des heutigen *lóval* ist also etymologisch das einfache *-l* und nicht das entsprechende des *βγl*; im letzten fälle sollten wir nämlich einen ursprünglicheren *v*-laut finden und eine grundform: **lov8-vel* annehmen, woraus das heutige *lóval* schwerer zu erklären wäre."

Vagyis: ősm. **lov8* 'Pferd': **lowo-l* > őm. *low*: **low-ol* (egyalakú szótő) > őm. *ló*: **ló-wol* > *ló-wal* > m. *ló*: *ló-val*, emellett már: *lov-ak*, *lov-a* (*v*-tövé).

A *ló*, *ló-ra*: *lov-on*, *lov-at*, *lov-ak*, *lov-a* töváltozat történetének lefolyása: PUG. **luw3* > ősm. **luwu* > ősm. **lowu*:

*low8-nek > *lowu: *lownek > óm. lów: *lównek > óm. ló: *ló-nek > ló-nak; másrészt: ősm. *luwu > ősm. *lowu: *low8-n8 > ősm. *lowu: *low8-n > óm. lów: low-on > óm. ló: low-on > m. lov-on. Hasonlóképpen lov-at, lov-ak, lov-a stb.

c/ A baranyai ló: loh-ad 'lova' részletesebb fejtegetést nem kíván. Ennek rövid története: ló, ló-ra: lov-ak > lo-ak > lo-h-ak; lov-ad > lo-ad > lo-h-ad stb. Hiátustöltő -h-val a kiesett -v- helyén.

d/ Már GOMBOCZ ZOLTÁN rámutatott arra (Alaktan 72), hogy "A Rábaközben lu, lúé, lundl, lurul, lutul, luig, de lovat, lovon Vass, MNyszet. V, 78, NyF. XXXIV, 11, luakok, lu Göcsej, Nyr. II, 133" van. Szamosháton is (SzhSz.) ez a töváltozat járja: lú, lúnak, lúvāl, lovann, lovat, lovak, lova. IMRE SAMU pedig, mint már említettem, megállapítja (A mai magy. nyjk. rendszere 305): "A lú: lova megfelelés jelentkezik mindenütt, ahol a lú alapalak él" (vö. Nyatl. 961-965.).

Ez a töváltakozás megvan már Sylvesternél is, sőt a budai basák magyar nyelvű levelezésében is. — 1541: lu (ejtése nyilván lú: ÚT. II, 141v négyszer): louakhoz, louakot (ÚT. II, 145), az loaknak feiek (ÚT. II, 145v). — A lú: lov-at töváltakozás szép példái idézhetők Ferbát basa Pálffy Miklósnak 1589. június 6-án kelt levelében is: "Touabba az mely lu feleöl jrt ngd hogj kŵldenenk mostan ngdk ualo oly louajnk njnczenek, myuel hogj jmmar az jffiyusagbol ky keöltŵnk... csak lepeö lu kel, hanem jm jrtam herczeg uramnak hogj emberemet akarnam kŵldenj oda az kjralyhoz addig ha oly ngtoknak ualo louat eythetŵnk ualahol ngdk kesek uagyunk meg kŵldenj." (Budbas. 488).

E töváltakozás magyarázatának nyitja vagy az, hogy a/ a v-s tö az eredetibb — lov-at, lov-a — a szó töve magánhangzó-jának minőségére nézve is, és ebben az esetben a lú nominativusz ló > lú zártabbá válás útján keletkezett: nyj. ló > nyj. lú és ló-nak > nyj. lú-nak, de u g y a n o t t nyj. lov-ak, lov-a stb. maradt, vagy pedig b/ az óm. nyj. luw > lú, óm. nyj. *luw-nak > m. nyj. lú-nak m e l l e t t a v tövű nyj. lov-at, lov-a lov- tövének magánhangzója óm. nyj. *luw-at > low-at > m. nyj. lov-at eredményeképpen nyíltabbá válás történt.

α/ Mivel Sylvester nyelvjárásának egyik jellemzője az $\epsilon > i$ zártabbá válás – ϵl V. $> il$, $m\epsilon z > m\acute{i}z$, $s\acute{z}\acute{e}p > sz\acute{i}p$ –, és az $\sigma > \acute{u}$ zártabbá válásra is van példa ÚT.-ában – $f\sigma$ 'Haupt' $> f\acute{u}$: Lukács XII, 44: Sylv. ÚT. I, 103v: $f\acute{u}\acute{e}$ = 'fővé' –, valószínűbbnek látszik a $l\sigma > l\acute{u}$ zártabbá válás; azért is, mert e mellett a hangváltozás $m\epsilon l l e t t$ a lov -at töve rövid o magánhangzójának minősége nem változhatott meg, tehát a töváltakozás eszerint alakulhatott: ($l\sigma >$) $l\acute{u}$, $l\acute{u}$ -nak, de lov -at, lov -a stb. Így alakulhatott ki a $k\acute{u}$: $k\acute{o}v$ -et, $k\acute{o}v$ -e töváltakozás is (1. ott).

β/ A másik magyarázat szerint, amely kevésbé valószínű, a nyj. $l\acute{u}$, $l\acute{u}$ -nak: lov -at, lov -a töváltakozás, mint már mondtam, úgy kelekezhett, hogy az óm. nyj. luw , $*luw$ -nak $> l\acute{u}$, $l\acute{u}$ -nak mellett az óm. nyj. $*luw$ -at, $*luw$ -a $>$ m. nyj. low -at, low -a alakokban nyíltabbá válás történt. Az óm. $*luw$ -at $> low$ -at fejlődésben az $-uwa-$ $> -owa-$ hangkapcsolatban történt közelítő illeszkedés lehetőségével (1. a $k\acute{u}$: $k\acute{o}v$ -et magyarázatának ide illő részletét) számolhatunk ugyan, de az α/ alatti magyarázatnak nagyobb a valószínűsége.

AUS GESCHICHTE DES UNGARISCHEN STAMMSYSTEMS

von

ANTAL NYÍRI

In dieser Veröffentlichung erörtert der Verf. die Stammgeschichte zwei ungarischer v -stämmigen Hauptwörter: 1. $k\acute{o}$ 'Stein', $k\acute{o}$ -be; $k\acute{o}v$ -et, $k\acute{o}v$ -e; 2. $l\acute{o}$ 'Pferd', $l\acute{o}$ -ra; lov -at, lov -a.

Durch verwandtsprachige, altungarische und heutige mundartlichen Belege werden nachgewiesen, wie die verschiedenen v -stämmigen Varianten der zwei ungarischen Hauptwörter $k\acute{o}$ 'Stein': Akk. $k\acute{o}v$ -et und $l\acute{o}$ 'Pferd': Akk. lov -at zustande gekommen sind und sich bis zu unserer Zeit entwickelt haben.